आत्रेयशिक्षा

आत्रेयशीक्षाकारिका

कारिकां सम्प्रवक्ष्यामि प्रथमं पारिभाषिकम्
संहिताविषयं वेदपारायणफलं ततः १
पारायणक्रमश्चैव वाग्वृत्तिः पदलक्षणम्
क्रमस्याथ जटायाश्च शुद्धवर्णक्रमस्य च २
लक्षणं च क्रमात्तत्र यौ च द्वित्वागमौ स्मृतौ
तयोरभिनिधानस्य केवलाख्यागमस्य च ३
यमानां तन्निषेधानां द्वित्वागमनिषेधयोः
लक्षणं स्वरभक्तीनां सोदाहरणसंज्ञिकाः ४
विवृत्तेर्लक्षणं तस्यां संज्ञोदाहरणानि च
व्यक्तिमध्यस्थनासिक्यो रङ्गाख्यप्लुतदीर्घयोः ५
लक्षणं स्वरितोदात्तकम्पानां च विशेषतः
स्याद्वैकृतप्राकृतयोर्नासिक्यौरस्ययोरपि ६
विधिश्च जिह्वामूलीय्योपध्मानीयाख्ययोरपि
स्थितिसन्धिविधिश्चैव तथा प्रणवलक्षणम् ७
स्वरवर्णक्रमस्तत्रोदात्तादीनां निरूपणम्
उदाहरणसंयुक्तसप्तस्वरितलक्षणम् ८
तत्प्रयत्नप्रभेदाश्च मात्रावर्णक्रमस्तथा
मात्रामाननिरूपं च मात्राकालोक्तिविध्यपि ९
अङ्गवर्णक्रमस्तत्र परपूर्वाङ्गलक्षणम्
अङ्गवर्णक्रमोक्तेश्च सुस्पष्टं लक्षणं ततः १०
निर्वचनं वर्णसारभूतवर्णक्रमस्य तु

सङ्ख्या च वर्णधर्माणां तदुक्तेरानुपूर्विका ११
भक्त्यनुस्वारकम्पानां रङ्गस्याप्युक्तिलक्षणम्
शब्दोत्पत्तिप्रकारश्च तत्र ध्वनिनिरूपणम् १२
शरीरान्तर्गतं तत्र सर्वव्यापारलक्षणम्
जाठराग्निस्थितिः पञ्चवायूनां स्थानचेष्टिकाः १३
ध्वनिभेदास्तत्र जातवर्णानां च विनिश्चयः
तेषां तु स्थानकरणविवेकस्तत्प्रकारकः १४
प्रयत्नभेदा वर्णानां देवताजातिसंज्ञकाः
उदात्तादिस्वराणां च देवता जातयो गुणाः १५
ततो हस्तस्वरन्यासलक्षणं तस्य तत्फलम्
अङ्गाद्यवस्था षड्जादिसप्तस्वरनिरूपणम् १६
उदात्तादिस्वरोत्पत्तिर्वेदस्य महिमा ततः
विकृत्यष्टकसंयुक्तवेदस्याध्ययने फलम् १७
इत्येवमानुपूर्व्येण शीक्षा सम्प्रोच्यतेऽधुना १८
इत्यात्रेयशीक्षाकारिका समाप्ता

आत्रेयशीक्षामूलम्

परिभाषा

आम्नाया यस्य निःश्वासाश्चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी
तत्प्रणम्य परं ज्योतिः शीक्षां वक्ष्यामि निर्मलाम् १
अचः स्वरा इति प्रोक्ता व्यञ्जनानि हलः स्मृताः
ह्रस्वदीर्घप्लुतावर्णोवर्णोवर्णा ऋ ॠ ऌ च २

एदैदोदौदिति ज्ञेयाः षोडशेहादिताः स्वराः
कखौ गघौ ङचछजा झञौ टठडढा णतौ ३
थदौ धनौ पफबभा मः स्पर्शाः पञ्चविंशतिः
यरौ लवौ चतस्रोऽन्तस्स्थाश्च ᳲकशषसᳲपहाः ४
षडूष्मानो विसर्गोऽनुस्वारो ळो नास्यपञ्चकम्
इत्येते याजुषा वर्णा एकोनाः षष्टिरीरिताः ५
क्रमेण पञ्च पञ्च स्युः स्पर्शानां वर्गसंज्ञिकाः
वर्गेषु तेषु संज्ञाः स्युश्चतुर्णां प्रथमादयः ६
पञ्चमस्योत्तमः प्रोक्तो घोषाघोषौ तु तेषु वै
हान्योष्मा प्रथमाश्चैव विसर्गश्च द्वितीयकाः ७
अघोषाः स्युश्च तेभ्योऽन्ये घोषवन्तो हलः स्मृताः
परिविन्याभ्युपप्रावप्रत्यधीत्युपसर्गकाः ८
कारशब्दोत्तरो वर्णो वर्णाख्या प्रतिपाद्यते
व्यञ्जनानामकारः स्याच्छषसेत्यादिसङ्ग्रहात् ९
ह्रस्वोऽदिदुदृकारश्च तथल्कारः स्वरेषु वै
वर्गोत्तरस्तु वर्गाख्या प्रथमो भवतीत्यपि १०

संहिताविषयम्

आरम्भे यजुषः शाखा या स्यात्सा संहिता स्मृता
काण्डप्रश्नानुवाकाद्यैः प्रविभक्तान्तरान्तरा ११
यास्ततोऽन्या यजुश्शाखा न तासां विकृतीः पठेत्
संहिताग्रन्थमात्रस्य सविशेषौ पदक्रमौ १२
जटा वर्णक्रमाश्चैव क्रमाद्विकृतयः स्मृताः

केवलः स्वरसंयुक्तो मात्रिकासहितस्तथा १३
साङ्गश्च वर्णसारश्च पञ्च वर्णक्रमान् विदुः

वेदपारायणफलम्

सर्वथा नाधिगन्तव्यो वेदो लिखितपाठकः १४
अध्येतव्यः सविकृतिर्द्विजैर्यत्नाद्गुरोर्मुखात्
वेदेष्वक्षरमेकैकमेकैकं हरिनामकम् १५
अन्यूना स्वरतश्चैव वर्णतो या च संहिता
सकृत्पारायणे तस्या यावत्फलमिहोच्यते १६
त्रिगुणं तत्पदे तस्मात्क्रमे त्वष्टगुणं भवेत्
जटाध्याये शतं प्रोक्तं शुद्धवर्णे सहस्रकम् १७
स्वरवर्णेऽयुतं विद्यान्नियुतं मात्रिकायुते
प्रयुतं त्वङ्गवर्णे स्यादनन्तं वर्णसारके १८

पारायणक्रमम्

प्रायश्चित्तविधौ कृच्छ्रे ब्रह्मयज्ञे क्रियाविधौ
संहितापठनं कुर्यान्नियमान्न पदादिकान् १९
उत्सवार्थे तु देवेशे निर्गते गर्भगेहतः
क्रमादिकं पठेद्यद्वा तथोपनिषदं पठेत् २०

अनध्ययनप्रकरणम्

यस्तु पारायणं हित्वा कालातिक्रमशङ्कया
कुर्यात्सन्ध्यां स निष्कर्मी विज्ञेयस्तत्र पातकी २१
प्राप्ते महाप्रदोषेऽपि तदा देवेशसन्निधौ
अनध्ययनमानेन न च पारायणं त्यजेत् २२

त्यजेद्यदि तदा मोहाद्ब्रह्महत्यां समाविशेत्

वाग्वृत्तिः

वाचस्तु वृत्तयस्तिस्रो द्रुतमध्यविळंबिताः २३
अावृत्यावृत्य चाभ्यासे द्रुतवृत्या पठेद् द्विजः
पारायणे प्रयोगार्थे मध्यमां वृत्तिमाचरेत् २४
बोधनार्थं तु शिष्याणां वृत्तिं कुर्याद्विळंबिताम्

पदलक्षणम्

पदाध्याये पदान्ते यदितिशब्दं प्रयुज्य च २५
पुनरुच्चार्यते द्वेधा तद्वेष्टनपदं स्मृतम्
यत्पदं वेष्टनोपेतं तदिङ्ग्यमिति कथ्यते २६
इङ्ग्यते हि पदस्यार्थ इत्यस्मादिङ्ग्यमुच्यते
विभागवत्पदस्यार्थो विभागे न विचाल्यते २७
इत्येवमिङ्ग्यशब्दार्थस्तस्य पूर्वं त्ववग्रहः
पर्यादीनि दशप्रोक्तान्युपसर्गपदानि च २८
अन्वपाद्यपिसूत्सन्निःपरा नव पदानि च
इत्यन्तानि स्युरेतानि पदान्येकोनविंशतिः २९
वाक्यान्तगं द्वयोरादि निहतं त्रिषु मध्यमम्
अवग्रहेऽत्र नेत्यन्तं यत्तत्स्यादध्वराव च ३०
लक्षणैः प्रग्रहा ये स्युरित्यन्तास्ते पदे सति

क्रमलक्षणम्

संहितावत्पठेत्पूर्वमनुक्रम्य पदद्वयम् ३१
द्वितीयं तत्र पदवदवसाने समापयेत्

ततस्त्वादिपदं हित्वा द्वितीयं च तृतीयकम् ३२
पठेत्ततस्तद्द्वितीयं पदं हित्वा तृतीयकम्
चतुर्थं च पठेत्पश्चात् क्रमादेवं पठेत्पुनः ३३
पूर्वं पूर्वं पदं मुक्त्वा संयुज्योत्तरमुत्तरम्
एवमुच्चार्यते यस्तु क्रमाध्यायः स उच्यते ३४
क्रमे तावत्तथोच्चार्ये यदीङ्ग्यं पूर्विकं पदम्
पठित्वा वेष्टनं तस्य पठेत्पश्चाद्यथाक्रमम् ३५
पूर्ववाक्यान्तगं यच्च परवाक्यादिकं तथा
तयोर्नानुक्रमेत्तद्वदन्तमाद्यनुवाकयोः ३६
प्रग्रहानिङ्ग्ययुक्तं च यदि स्यादादिमं पदम्
अखण्डवेष्टनं तस्य वाक्यान्ते यदनिङ्ग्यकम् ३७
पदे तु यद्यदित्यन्तं तन्नेत्यन्तं पठेत्क्रमे
षण्त्वटत्वविधिना सह नित्यमनुक्रमेत् ३८
आदन्तं यदुदात्तान्तं पूर्वं यद्युपसर्गतः
तस्योर्ध्वेन त्रिक्रमः स्यान्नःपरं षुपदं त्वधः ३९
पदत्रयमनुक्रम्य हित्वा चादिपदं पुनः
मध्यमान्तिममुच्चार्य त्रिक्रमे क्रमशो वदेत् ४०

इति द्वितीयोऽध्यायः

जटालक्षणम्

क्रमवत्पूर्वमुच्चार्य प्रतिलोमं पठेच्च तत्
सन्धितश्च पुनः कुर्यात् क्रमपाठं पदद्वयम् ४१
एवं पाठक्रमो यस्तु सा जटेति प्रकीर्तिता

अखण्डवेष्टनेङ्ग्यादि यद्यदुक्तं क्रमे यथा ४२
तत्र तत्र तथा सर्वं जटायां च पठेद्बुधः
त्रिक्रमे त्रिपदस्यापि जटामुक्त्वा यथाविधि ४३
ततस्तत्र द्वितीयादिपदानां पूर्ववत्पठेत्
तुल्यं पदद्वयं यत्र स्वरतो वर्णतोऽपि वा ४४
न पठेत्तु जटां तत्र क्रममात्रं पठेत्सदा
लोपालोपादयो ये च षत्वणत्वादयश्च ये ४५
जटायां लक्षणैरुक्तास्तान् पठेत्तु यथाविधि

केवलवर्णक्रमलक्षणम्

ये अत्र सांहिता वर्णाः समाम्नाताश्च शास्त्रतः ४६
तान्सर्वान्कारशब्दान्तान्वदेद्वर्णक्रमोक्तिषु
अकारेण व्यवेतः स्यात्कारशब्दो हलामिह ४७
अनुस्वारे च नासिक्ये जिह्वामूल्यविसर्गयोः
उपध्मानीयवर्णे च कारशब्दस्तु नेष्यते ४८
रस्य त्वेफस्त्रयाणां च ह्रस्वो वर्णोत्तरो भवेत्
स्वरात्कारपरादर्वाङ् न सन्धिर्वर्णपाठके ४९
तान्सदीर्घविसर्गांश्च वदेदुक्तिसमापने
पूर्वं वर्णक्रमोक्तेस्तु तत्तावत्संहितां पठेत् ५०
यस्तु संहितया हीनाञ्छुष्कान्वर्णक्रमान्वदेत्
निष्फलं स्याद्यथा भित्तिहीनं चित्रविलेखनम् ५१
येनावसीयते वाक्यं वर्णेनापि स्वरेण च
तमेव वर्णपाठेषु प्रवदेन्न च सांहितम् ५२

एतेन विधिना विद्वान् क्रमाद्वर्णक्रमान् वदेत्

द्वित्वप्रकरणम्

अच्पूर्वं व्यञ्जनोर्ध्वं यद् व्यञ्जनं द्वित्वमाप्नुयात् ५३
स्पर्शश्च लवपूर्वो यो यत्तु रेफात्परं च तत्
ह्रस्वपूर्वौ पदान्तस्थौ ङनौ द्वित्वं परेऽप्यचि ५४
योऽनुस्वारो यजुष्यत्र स स्यादर्धगकारयुक्
यद्यात्माधः सरूर्ध्वे च शान्तिः शोर्ध्वे न गो भवेत् ५५
योगात्पूर्वमनुस्वारो ह्रस्वाद्यश्च परस्थितः
स एव द्वित्वमाप्नोति तस्य स्यादेकमात्रता ५६

आगमः

व्यञ्जनं यन्निमित्तेन द्वित्वमाप्नोति तेन वै
पूर्वागमः क्रमात्तत्र स्याद्द्वितीयचतुर्थयोः ५७
अखण्डे स्वरयोर्मध्ये यदि द्वित्वागमौ पदे
लक्ष्यानुसारसंज्ञौ तौ भवेतां लक्षणैः पृथक् ५८
पाथएषोऽतिधामातिभूतेपरमपूर्विकाः
तथोपसर्गपूर्वाश्चागमं छखिभुजा इयुः ५९
प्रथमस्योष्मणि परे द्वितीयादेशकः पदे
समे वर्णद्वयं भिन्ने ६०
तैत्तिरीये शपूर्वस्य नस्य ञः स्यान्न काठके

इति तृतीयोऽध्यायः

अभिनिधानम्

अघोषादूष्मणः स्पर्शपराद्यत्र परस्थितः ६१

प्रथमोऽभिनिधानः स्यात्तस्य सस्थान एव च
शसौ यत्रागमौ स्यातां प्रथमः परतो यदि ६२
न तत्राभिनिधानोक्तिः प्रथमं द्विर्वदेद्बुधः

केवलागमः

नीचापूर्वस्तथोच्चोर्ध्वौ दकारः केवलागमः ६३
तथोत्तरे ङतोऽनन्त्यादागमौ स्तः कगौ क्रमात्

यमाः

स्याद्यत्रानुत्तमात्स्पर्शादुत्तमः परतो यदि ६४
क्रमेण स्युर्यमास्तत्र नान्तस्था परतो यदि

यमनिषेधः

स्पर्शो यद्यूष्मविकृतिर्न तत्र स्याद्यमागमः ६५
यत्र यस्माद्यमप्राप्तिस्तत्रोष्मा वर्तते यदि
नैव तत्र यमावाप्तिरप्यूष्मा द्वित्वमाप्नुयात् ६६
योऽपदान्ते पदान्ते वा प्रथमः स्यात्सषोत्तरे
स द्वितीयमवाप्नोति शोर्ध्वेऽनन्त्यः स चेत्तथा ६७

नादः

ह्रस्वात्परस्तु यो नादो भवत्यत्र द्विरूपवत्
तं च वर्णक्रमाध्याये सकृदेव वदेद्बुधः ६८

द्वित्वागमनिषेधः

प्राप्ते पूर्वागमद्वित्वलक्षणे यस्य वै हलः
द्वित्वं पूर्वागमश्चैव निवर्तेत तदुच्यते ६९
द्विरूपं नाप्नुयादूष्मा प्रथमोऽर्ध्वेऽच्परेऽपि वा

वकारश्च परे स्पर्शे विसर्गो रेफ एव च ७०
लकार ऊष्मणि स्पर्शे पर ईदैदधश्च यः
सवर्गीयानुत्तमोर्ध्वे स वर्णोर्ध्वे च हल्तथा ७१
मः स्पर्शयवलोर्ध्वश्चेत्तेषामेत्यनुनासिकम्
दीर्घात्परोऽन्तगो वोर्ध्वे न द्विर्न्नो न व्य वृ ख्र च ७२
परोऽपि ह्रस्वदीर्घाभ्यां न च द्वित्वं यहोत्तरे

स्वरभक्तिविषयम्

आप्तुतो रलयोर्यस्मादूर्ध्वे सत्यच्परोष्मणि ७३
ऋलृस्वरार्धावादेशौ तस्मात्स्यात्स्वरभक्तिता
चतुर्भिरिव सा श्लिष्टा पादैरज्व्यञ्जनात्मका ७४
आद्यन्तौ तेषु पादेषु पादौ स्यातां स्वरात्मकौ
स्थितौ मध्ये तु यौ पादौ तौ ज्ञेयौ व्यञ्जनात्मकौ ७५
पादं द्वितीयं पादेन प्रथमेनैव योजयेत्
तृतीयं च चतुर्थेन पादं पादेन योजयेत् ७६
एवं तत्र क्रमात्पादौ द्वौ द्वौ तु विभजेत्पृथक्
हलन्ता स्यात्पूर्वभागस्वरभक्तिस्तु संवृता ७७
भक्तिरुत्तरभागा स्याद्विवृता च स्वरोदया
पूर्वभागो हकारे स्याच्छषसेषूत्तरस्तथा ७८
अत्वमित्वं तथोत्वञ्च भक्तेरूर्ध्वस्वरस्य च
त्रयमेतदनुच्चार्य स्वरभक्तिं समुच्चरेत् ७९

स्वरभक्तीनां सोदाहरणसंज्ञाः

बर्हिः करेणुसंज्ञा स्याद्योगे तु रहयोर्यदि

सा मल्हा कर्वणी ज्ञेया संयोगे लहकारयोः ८०
वर्षं हंसपदा ज्ञेया योगे तु रषयोरपि
शोत्तरे हरिणी रेफो दर्शः पर्शुरुदाहृतः ८१
सपरे यत्र रेफः स्याद्धस्तिनी बर्समित्यपि
तस्य धूर्षदमित्यादौ सा स्वतन्त्रा प्रचक्षते ८२
हारिता लशयोर्योगे शतवल्शमुदाहृतम्
क्रमेणैवं सुविज्ञेयाः सप्तैताः स्वरभक्तयः ८३

इति चतुर्थोऽध्यायः

विवृत्तिलक्षणं तस्याः संज्ञाश्च

स्वरयोरुभयोः सन्धिर्विवृत्तिरिति कथ्यते
अत्र सैव विवृत्तिस्तु व्यक्तिरित्यपि चोच्यते ८४
वत्सानुसृतिराख्याता तथा वत्सानुसारिणी
वैशेषिका पाकवती मध्यमा च पिपीलिका ८५
तथा सवर्णदीर्घी चोभयदीर्घी तथा स्मृता
इत्येवमष्ट संज्ञाः स्युर्विवृत्तीनां तु भेदतः ८६
ह्रस्वपूर्वा च या व्यक्तिस्तथैवोत्तरदीर्घिका
सा वत्सानुसृतिः प्रोक्ता समात्राकालतस्तथा ८७
ह्रस्वात्पूर्वे विवृत्तिः स्यात् प्लुताद्दीर्घात्परा च या
वत्सानुसारिणी सेयमेकमात्रेण संयुता ८८
व्यक्तेराद्यन्तयोर्यस्या दीर्घौ यद्यसवर्णकौ
यदि मध्ये विसर्गः स्यात् तदभावोऽथवा यदि ८९
सा तु वैशेषिकाख्या स्यादेकमात्रा च तत्र वै

पूर्वे यत्रोत्तरे चैव ह्रस्वो यदि भवेत्तदा ९०
पादोनमात्रिका तत्र सा च पाकवती स्मृता
यस्याः सवर्णदीर्घौ स्त उभयत्रोच्चनीचकौ ९१
विसर्गस्तत्र च स्वारः सन्धौ मात्रा च मध्यमा
मध्यमालक्षणे तत्र विसर्गो न भवेद्यदि ९२
पिपीलिकेति विज्ञेया सा व्यक्तिः पादमात्रिका
सवर्णदीर्घौ यद्यादावन्ते भिन्ने विसर्गकः ९३
सवर्णदीर्घ्येकमात्रा न सन्धौ स्वरितो यदि
तस्याः स वर्णदीर्घ्यास्तु संपूर्णे लक्षणे सति ९४
विसर्गस्तत्र नो चेत्सा समात्रोभयदीर्घ्यथ

विवृत्त्युदाहरणम्

उदाह्रियन्ते वत्सानुसृत्यादिव्यक्तयः क्रमात् ९५
वत्सानुसृतिसंज्ञा स्यात्त एनं भि स आयुरा
वत्सानुसारिणी प्रोक्ता सेदग्ने अस्तु वा इयम् ९६
वैशेषिका स्यात्ता एव कक्षीवाँ औशिजस्तथा
सा तु पाकवती ज्ञेया प्रउगं च स इञ्जने ९७
मध्यमा या आविविशुर्वेद्या आदन्यदित्यपि
पिपीलिका तु ते एनं वा आरण्यमुदाहृतम् ९८
सवर्णदीर्घी संयुक्ता आसन्नित्यादिदर्शनात्
इयं तूभयदीर्घी स्याद्वा आपस्त तथेत्यपि ९९

व्यक्तिमध्यनासिक्यः

नासिक्यो व्यक्तिमध्ये यः स भवेत्साणुमात्रिकः

व्यक्तेश्च साणुमात्रत्वं नाम पूर्वोक्तमेव हि १००

रङ्गप्लुताः

यशो ममोपहूताँ च सुश्लोकाँ च सुमङ्गलाँ
एते रङ्गप्लुता ज्ञेयास्तथा यद्ग्राँ इतीत्यपि १०१
रङ्गप्लुते द्विमात्रं स्यादादौ व्याघ्ररुतोपमम्
अनास्यं हृदयोत्पन्नं मन्द्रध्वनियुतं भवेत् १०२
अथ मध्यमभागे स्यात्तृतीयो मूर्धसंभवः
कांस्यघण्टानादसमः स कम्पस्त्वेकमात्रिकः १०३
अथान्त्यभागे नासिक्य रन्ध्रद्वयविनिस्स्तुतः
एकमात्रस्तुरीयांशः स तु काकळिको भवेत् १०४
यथा सौराष्ट्रिका गोपी मधुरेण स्वरेण वै
तक्राँ इत्युच्चरेदुच्चैस्तथा रङ्गं समुच्चरेत् १०५

रङ्गदीर्घाः

देवाँ उ ताँ इम्यमृवाँ अव स्वाँ अह काठके
रङ्गदीर्घा इति प्रोक्तास्ते सपादत्रिमात्रिकाः १०६
हृज्जातो मात्रिकस्तस्मिन् स्यात्सपादत्रिमात्रिके
मूर्धजस्त्वर्धमात्रः स्यात् तच्छेषो मुखनासिकात् १०७

इति पञ्चमोऽध्यायः

स्वरितोदात्तकम्पविषयम्

नित्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाः स्वरिता इमे
सन्धौ तत्र प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितोदयाः १०८
नीचं पूर्वस्वरस्यान्ते कुर्यात्स्यात्कम्प एव सः

ह्रस्वमप्यत्र कम्पेऽस्मिन् यथा दीर्घं तमुच्चरेत् १०९
स च कम्पोऽत्र विज्ञेयः स्वार उच्च इति द्विधा
स्वारकम्पः संहितायामुच्चस्त्वाररायके भवेत् ११०
पुनश्च तत्र तौ कम्पौ ह्रस्वदीर्घाविति स्मृतौ
आदौ तु तस्य कम्पस्य स्वारः स त्र्यणुमात्रिकः १११
अन्त्यभागे तु निहतः पादमात्रः प्रकीर्तितः
उदात्तश्च तथैवादौ त्रिपादाधिकमात्रिकः ११२
तस्यान्ते चानुदात्तः स्यादणुमात्रो भवेत्तथा
सम्मेळने द्विमात्रः स्यात्तयोरेवं सुनिश्चितः ११३

वैकृतप्राकृते

शषसेष्वच्परेष्वत्र विसर्गो यत्र दृश्यते
वैकृतत्वं प्राकृतत्वं क्रमात्स्याच्छ्लिष्ट एव हि ११४

नासिक्यत्वोरस्यत्वे

हकारान्नरामा यत्र दृश्यन्ते परतस्तदा
नासिक्यत्वमुरस्यत्वं हस्तु तत्र द्विरुच्यते ११५

व्यक्तिमध्यस्थविसर्गः

विवृत्तिमध्ये यत्र स्याद्विसर्गः सोऽर्धमात्रिकः
विरामश्चैकमात्रः स्यात्तस्याः संज्ञा यथाविधि ११६

जिह्वामूलीयोपध्मानीयविधिः

प्राग्यद्यघोषवर्णाभ्यां विसर्गः कपवर्गयोः
क्रमात्स जिह्वामूलीय उपध्मानीय उच्यते ११७

स्थितिसन्धिः

ककारः षपरो यत्र भवेत्तस्मिन् परे सति
पूर्वस्थितो विसर्गः स्यात् स्थितिसन्धिरिति स्मृतः ११८

स्वरहीनस्य वर्णस्य वाचकं नाम

वर्णस्य स्वरहीनस्य नाम वाचकमुच्यते
वर्णक्रमस्याध्ययने न वदेदन्यसंज्ञिकाम् ११९

केवलानुस्वारः

योऽनुस्वारः केवलाख्यः स मध्यस्थो विधेरपि
तत्परस्य तु योगादेर्न जातु द्वित्वमिष्यते १२०

प्रणवलक्षणम्

आदौ प्रारम्भकोङ्कारे त्वकारः पादमात्रिकः
स त्रिपादद्विमात्रः स्यादुकारो मस्तुमात्रिकः १२१
अध्यायान्तेऽनुवाकान्ते मकारस्त्वर्धमात्रिकः

सन्धिनिषेधः

वर्णक्रमप्रपाठेषु स्वरात्कारपरादधः १२२
हरिःप्रणवमध्येऽपि सन्धिर्न स्यात्प्लुतेषु च

स्वरवर्णक्रमलक्षणम्

शुद्धवर्णक्रमे तस्मिन्नुच्यमाने यथा क्रमम् १२३
तत्रोदात्तानुदात्तौ च प्रचयश्च त्रयः स्वराः
तथैव सप्त स्वरिताः सप्रयत्नाः स नामकाः १२४
दशैतांस्तत्र तत्रैव स्वरेभ्योऽर्वाक्प्रयोज्य च
प्रवदेद्यदि नाम्नासौ स्वरवर्णक्रमो भवेत् १२५
व्यञ्जनानामुदात्तादीन्वर्णोक्तौ न वदेत्स्वरान्

उदात्तादीनां संज्ञा

तत्र तावदुदात्ताद्याः स्वरास्तन्नाम वाचकः १२६
प्रयत्नाश्च क्रमेणैव निरूप्यन्ते यथाविधि
उच्चैरुदात्तो नीचैस्तु निहतश्चानुदात्तकः १२७
स्वरितः स्यात्समाहारः स्वार इत्यपि चोच्यते
परेषामनुदात्तानां स्वरितात्पदवर्तिनाम् १२८
संहितायां तु प्रचय उदात्तश्रुतिरिष्यते
धृतप्रचयशब्दौ च पर्यायौ स्तः परस्परम् १२९
इति षष्ठोऽध्यायः

सप्तस्वरितलक्षणानि सोदाहरणानि

स्वाराः सप्तविधा ज्ञेयास्तत्प्रयत्नाश्चतुर्विधाः
क्षैप्रः प्राथमिकः स्वारो द्वितीयो नित्यसंज्ञकः १३०
तृतीयः स्यात्प्रातिहतश्चतुर्थो नामतो द्विधा
तत्राभिनिहतश्चैक इतरोऽभिहतः स्मृतः १३१
प्रश्लिष्टः पञ्चमः षष्ठो वृत्तः स्यात्पादवृत्तकः
तैरोव्यञ्जनसंज्ञो यः स्वरितः सप्तमो भवेत् १३२
इवर्णोतोर्यवत्वे सत्युच्चयो स्वर्यते च यः
स च क्षैप्राभिधः स्वारस्त्र्यम्बकं द्र्वन्न इत्यपि १३३
पदे स्थितेऽप्यपूर्वे वा नीचपूर्वे यवाक्षरम्
स्वर्यते यत्र नित्यः स्यान्न्यञ्चं कुह्वा उदाहृतम् १३४
उच्चे नानापदस्थेऽपि श्लिष्टेन स्वर्यते च यः
स प्रातिहत एव स्यात्स इधानः स तेजसम् १३५

नानापदे ह्युच्चपूर्वं नीचं यत्स्वर्यते यदि
व्यक्तेरभावे भावेऽपि स प्रातिहत इष्यते १३६
तस्मिन्नकारलोपश्चेत्पृथग्भूतपदे तदा
स्वारोऽभिनिहतो ज्ञेयः सोऽब्रवीत्तेऽब्रुवन्नपि १३७
उदात्तपूर्वे तस्मिन् स्याद्भावः स्वर्यते यदि
प्रश्लिष्टाख्यः स सूद्गाता सून्नीयमिव यस्तथा १३८
या त्वखण्डपदे व्यक्तिः सा भवेदर्धमात्रिका
यस्तस्याः परतः स्वारः पादवृत्तः स कथ्यते १३९
मध्ये पदस्य या व्यक्तिस्तस्यां च स्वरितश्च यः
स एव पादवृत्तः स्यात् प्रउगं नान्यदिष्यते १४०
तिरस्तिर्यगिति प्रोक्तं हल्व्यञ्जनमिति स्मृतम्
तेन व्यवेतो यः स्वारस्तैरोव्यञ्जनसंज्ञकः १४१
व्यञ्जनेन व्यवहितः पदे तूदात्तपूर्वकः
स्वरितो यः स एव स्यात्तैरोव्यञ्जन उच्यते १४२
यः समानपदे स्वारः स्वर्यते ह्युच्चपूर्वकः
स तैरोव्यञ्जनो ज्ञेय आपो वाचमुपायवः १४३

स्वरितानां प्रयत्नभेदः

क्षैप्रे नित्ये प्रयत्नः स्यात्स्वारे दृढतरो भवेत्
नीचपूर्वेऽभिनिहते प्रयत्नोऽतिदृढः स्मृतः १४४
उच्चपूर्वेऽप्यपूर्वे च प्रयत्नो दृढ इष्यते
प्रश्लिष्टप्रातिहतयोः स वै मृदुतरः स्मृतः १४५
स तैरोव्यञ्जने पादवृत्ते चाल्पतरः स्मृतः

एवं स्वरितभेदानां प्रयत्नानां च भेदतः १४६
विवक्षया लक्षणानि तेषामुक्तानि शास्त्रतः
एतत्सर्वं विदित्वैव स्वरवर्णक्रमं वदेत् १४७

मात्रावर्णक्रमलक्षणम्

अथातः संहिताध्याये लक्षणैरानुपूर्व्यशः
भवन्ति यद्यद्वर्णानां यद्यत्कालाः सुनिश्चिताः १४८
तत्र तत्र च ते सर्वे स्वरवर्णे यथाविधि
उदात्तादिस्वरेभ्योऽर्वाक् प्रयुज्यन्ते तथा यदि १४९
एवं पाठक्रमो यः स्यान्मात्रिकावर्ण उच्यते

इति सप्तमोऽध्यायः

मात्राकाललक्षणम्

मात्राणां कालनियमा उच्यन्ते हेतुभिः पृथक् १५०
ब्राह्मणी नकुलश्चाषो वायसश्च शिखी क्रमात्
अणवर्धैकद्वित्रिमात्रान् ब्रुवते कालतः सुखम् १५१
इन्द्रियाविषयो योऽसावणुरित्युच्यते बुधैः
चतुर्भिरणुभिर्मात्रापरिमाणमिति स्मृतम् १५२
एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो दीर्घः स्यात्तु द्विमात्रिकः
त्रिमात्रिकः प्लुतो ज्ञेयो ह्रस्वार्धं त्वर्धमात्रिकम् १५३
तत्र रङ्गप्लुतो यः स्याच्चातुर्मात्रः स कथ्यते
तं तु व्याघ्ररुतान्ते यो घण्टानादोऽनुवर्तते १५४

मात्राकालोक्तिविवेकः

संयुक्तं वाप्यसंयुक्तं व्यञ्जनं सस्वरं यदि

स्वरकालं वदेत्तत्र न पृथग्व्यञ्जनस्य तु १५५
सिद्धेऽप्यर्धाणुमात्रत्वे सस्वरे वा पृथग्घलि
तथापि न वदेत्तस्य कालं वर्णक्रमेषु वै १५६
हलस्त्ववसिता यत्र तत्रैषां काल इष्यते
अनुत्तमे त्वर्धमात्रो विरामस्थे विधीयते १५७
विरामस्थेषूत्तमेषु कालाधिक्यं प्रदृश्यते
पूर्वेऽनुनासिकं ह्रस्वाद्द्विमात्रं यत्तदुच्यते १५८
दीर्घात्प्लुताच्च तन्नादमेकमात्रमिति श्रुतिः
अवसाने विशेषोऽयमन्येषां च न विद्यते १५९
संहितायां तु तन्मात्रः पदकालेऽधिको भवेत्
ह्रस्वात्परोऽवसानस्थः पदाध्यायेऽनुनासिकः १६०
द्विमात्रो मात्रिकस्त्वन्यः संहितायां तथाखिलः
तत्तत्कालान्विदित्वैवं मात्रकावर्णमुच्चरेत् १६१

अङ्गवर्णक्रमलक्षणम्

अङ्गवर्णौ हलामादावङ्गं संज्ञां च नाम च
अचां संज्ञां च मात्रां च स्वरं नाम वदेत्क्रमात् १६२

अङ्गलक्षणम्

वर्णानामङ्गवर्णोऽस्मिन् सुव्यक्तं चाङ्गलक्षणम्
पूर्वत्वेन परत्वेन विधिना वा सहोच्यते १६३
राजतेऽसौ स्वयं यस्मात्तस्मात्तु स्वर उच्यते
उपरिस्थायिना तेन व्यङ्ग्यं व्यञ्जनमुच्यते १६४
न शक्यं केवलं स्थातुं व्यञ्जनं तु स्वरं विना

सापेक्षं व्यञ्जनं नित्यं स्वरस्तु निरपेक्षकः १६५
व्यञ्जनानि च सर्वाणि स्वराङ्गानि भवन्ति हि

पराङ्गपूर्वाङ्गलक्षणम्

भवेत्परस्वरस्याङ्गं व्यञ्जनं प्रायशोऽपि हि १६६
तत्र पूर्वस्वराङ्गं स्यादवसाने स्थितं च यत्
परायुक्तमनुस्वारो विसर्गो भक्तिरेव च १६७
योगाद्यसंयुतो ङो नो रेफः स्यादृपरे सति
पूर्वाङ्गं न भवेत्स्पर्श ऊष्मणो विकृतिर्यदि १६८
सा पराङ्गं भवत्येव या भक्तिः प्रचयात्परा
धृते ह्यृकारे परतो रेफश्च स्यात्पराङ्गभाक् १६९
पराङ्गमसवर्णं स्यादन्तस्थापरमेव यत्
पराङ्गे चोष्मणि परे पराङ्गं स्पर्शको यमाः १७०

अङ्गवर्णक्रमोक्तिलक्षणम्

पौर्वापर्यक्रमेणैव विदित्वाङ्गं प्रयोजयेत्
हलां तु पूर्वशब्दं वा परशब्दमथापि वा १७१
उक्त्वा ततोऽङ्गशब्दं तु भूतशब्दोत्तरं क्रमात्
हल्संज्ञकेति संज्ञां च नाम कारोत्तरं वदेत् १७२
अचामच्संज्ञकेत्युक्त्वा तन्मात्रांश्च ततः स्वरान्
उदात्तादींस्ततो नामान्यानुपूर्व्येण संवदेत् १७३
संयोगो यत्र पूर्वाङ्गं स्यात्सवर्णात्मको यदि
सकृदेव वदेत्तत्र पूर्वाङ्गादि पठेत्ततः १७४
योगो यत्रोभयाङ्गं स्याद्यद्येकव्यञ्जनात्मकः

पौर्वापर्यक्रमात्तत्र पृथगङ्गं प्रयोजयेत् १७५
यद्यदुक्तं शुद्धवर्णे द्वित्वागमयमादिकम्
अङ्गवर्णे तु तत्सर्वं तत्र तत्र वदेत्क्रमात् १७६
स्वरवर्णे स्वरा यद्वल्लक्षणैः प्रतिपादिताः
मात्राश्च मात्रिकावर्णे यथा यत्र विनिश्चिताः १७७
तान्सर्वानङ्गवर्णोक्तौ तथा तत्र वदेत्सुधीः

इत्यष्टमोऽध्यायः

वर्णसारभूतवर्णक्रम इत्यस्य नाम्नो निर्वचनम्

सर्वेषामेव वर्णानां साराध्वन्यादयः स्मृताः १७८
ध्वनिस्थानादयो ये स्युस्ते धर्मा इति कीर्तिताः
तैर्भूतो भूतशब्देन प्रापितार्थ इहोच्यते १७९
स तथोक्तश्च वर्णानां क्रमो वर्णक्रमः स च
असौ वर्णक्रमश्चेति विग्रहो विशदीकृतः १८०
तस्मादयं वर्णसारभूतवर्णक्रमः स्मृतः

वर्णधर्मक्रमः

एकस्योच्चादियुक्तस्याप्यचः सव्यञ्जनस्य च १८१
धर्माः षड्विंशतिः प्रोक्ताः क इतीत्थमुदाहृतः
लक्षणैः शब्द एवात्र ध्वनिरित्युच्यते तथा १८२
ध्वनिः प्राथमिको धर्मो द्वितीयः स्थानमुच्यते
तृतीयः करणं विद्यात्प्रयत्नः स्यात्तुरीयकः १८३
देवता पञ्चमो ज्ञेयः षष्ठो जातिरिहोच्यते
अङ्गं तु सप्तमः प्रोक्तो वर्णसंज्ञाष्टमो भवेत् १८४

एते धर्माः क्रमेणैव विधीयन्ते हलामिह
अचां धर्माष्टकेऽप्यस्मिन्नुच्यमाने सति क्रमात् १८५
मात्राकालश्च वक्तव्यो मध्ये देवप्रयत्नयोः
स्वराणां निहतादीनां दश धर्माः समीरिताः १८६
तत्रादौ देवता ज्ञेया ततो जातिस्ततो गुणः
ततो रेखादर्शनं स्यादङ्गावस्थात्रयं पुनः १८७
ततः षड्जादिहेतुः स्यादुत्पत्तिस्थानकं ततः
तत्संज्ञा च ततश्चैतान्दशधर्मान्विदेत्क्रमात् १८८
केवलस्वरमात्राङ्गवर्णेषु चतुषूदिताः
ये ये धर्माश्च तान्सर्वान् प्रयुज्यास्मिन् क्रमात्पठेत् १८९

इति नवमोऽध्यायः

अनुस्वरभक्तिकम्पविषये रङ्गप्लुतविषये च

यो धर्मः पञ्चमत्वेन स्यादचां वर्णसारके
स्वरभक्त्यंशभूतानामचां स्यात्सप्तमो हि सः १९०
अनुस्वारस्य भक्तीनामंशभूताञ्झलामपि
धर्मान्यथावद्ध्वन्यादीन्वर्णसारे वदेत्सदा १९१
अनुस्वारस्य वर्णेऽस्मिन्नङ्गात्पूर्वं तु मात्रिकाम्
अप्यनुस्वारभक्त्यंशे व्यङ्गान्धर्मान् क्रमाद्वदेत् १९२
कम्पे तद्धेतुकस्वारधर्मानादौ पठेत्तथा
तस्मादुत्पन्नकम्पस्य य आद्यंशश्च तस्य तु १९३
त्रिपादाधिकमात्रस्य धर्मान्स्वारस्य नोच्चरेत्
तदन्त्यांशस्य नीचस्य ब्रूयाद्धर्मान्यथाविधि १९४

शुद्धवर्णो यथा तत्र तथैवात्रापि योजयेत्
रङ्गप्लुते त्ववर्णोच्चप्लुतानामानुपूर्व्यशः १९५
वदेद्धर्मान्वर्णसारे तदन्ते वर्णसंज्ञकाम्
सर्वत्राभिनिधानाख्यो यस्तस्याङ्गं तथैव च १९६
वर्णसंज्ञामपि ब्रूयान्नान्यधर्मान् पठेत्सदा
न ध्वन्यादीन्यमे ब्रुयात् स्थानान्न निषिध्यते १९७

शब्दोत्पत्तिप्रकरणम्

अथात्र सर्ववर्णानां याजुषाणां विशेषतः
उच्चारणप्रसिद्ध्यर्थं शब्दस्योत्पत्तिरुच्यते १९८

तत्प्रकारः

नित्यः कार्य इति द्वेधा शब्दः सामान्यतो भवेत्
नित्योऽव्यक्तो विभुः शब्दो यो ब्रह्मव्यपदेशभाक् १९९
तस्माद्व्यक्तः कार्यशब्दः कार्यादुत्पद्यते श्रुतिः
श्रुतेर्नादस्ततो नाळी नाळ्या उच्चावचस्वराः २००
एते क्रमात्प्रजायन्ते शब्दोच्चारणमात्रतः
मिथोऽपृथक्त्वमेतेषां दीपतत्प्रभयोरिव २०१
भवन्ति नादप्रमुखा वर्णोच्चारणहेतवः

ध्वनिनिरूपणप्रकरणे शरीरान्तर्गतजाठराग्निस्थितिः

उपनाभ्युदये सूक्ष्मधमनीघुटिबन्धनम् २०२
आधारं सर्वधातूनामिन्द्रियाणां भवत्यपि
तत्प्रत्यगाढकस्थूलाप्यर्धाङ्गुलिसमुच्छ्रिता २०३
निश्चला सततं दीप्ता ज्वाला वह्नेस्तु जाठरी

पराणुसूक्ष्मावरणा धमनी तत्परिस्थिता २०४
वायुना पूरिता वृत्ता द्रुतं सञ्चरतानिशम्

इति दशमोऽध्यायः

प्राणादीनां पञ्चानां वायूनां स्थानस्थित्यादिकम्

प्राणोदानापानसमा हृत्कण्ठगुदनाभिषु २०५
चत्वारः संस्थिता देहे व्यानः सर्वाङ्गसंश्रितः

तेषां स्थूलसूक्ष्मरूपचेष्टाविशेषः

एते पञ्चांशकास्तत्र स्थित्वैवांशैस्त्रिभिस्त्रिभिः २०६
द्वाभ्यां द्वाभ्यां शरीरेऽस्मिन् स्वस्वचेष्टां प्रकुर्वते
समः सुषिरचक्रस्थस्तौन्दं बर्हिषमावति २०७
नाडीलताश्रितोऽपानः शिक्यमूले त्रिकोपरि
विभज्योच्चारशमलौ पुरः पश्चात् क्षिपत्यधः २०८
सर्वनाडीः समाश्रित्य व्यानः सर्वत्र सञ्चरन्
सदा वितनुते सर्वं नमनोन्नमनादिकम् २०९
उदानो गळगर्तस्थो व्यानदत्तं रसादिकम्
आजिह्वामूलमुत्प्लुत्य गृहीत्वान्तः क्षिपत्यधः २१०
हृत्पद्मकोशपृष्ठस्थे नाडीनाळनिरन्तरे
स्थित्वा स्थाने बली प्राणो ह्रासैर्विकसनैरपि २११
यथा क्रमं स्वयं दत्ते भुक्तिमुक्त्योः सृतिं पराम्
प्राणादीनामिमाश्चेष्टाः स्थूलाः सूक्ष्मा तु कथ्यते २१२
प्राणे हृदिस्थस्वांशेन कण्ठस्थोदानमंशतः
अन्तराकर्षति बहिस्तदंशोऽस्यांशकं क्रमात् २१३

उभाभ्यां श्वासरूपाभ्यामंशाभ्यां धार्यते वपुः
विवक्षुणात्मना नुन्नं मनो रुध्वा गळानिलम् २१४
सह तेन पतित्वाग्नौ जाठरे तत्समुत्थया
ज्वालया भेदयत्याशु समानावरणं ततः २१५
भिन्नावृतौ समे कण्ठवायुना मनसा सह
कण्ठोरोमध्यदेशस्थे प्राणोंऽशं स्वं नियच्छति २१६
श्रुत्यादिप्रकृतिः कार्यो नित्याच्छब्दोऽत्र जायते
स्थानं कण्ठोरसोमध्यं करणं तु समोऽनिलः २१७
मनःप्रयोगो यत्नोऽस्य स्याच्छब्दोत्पत्तिरीदृशी
इत्थमुच्चार्यमाणेषु शब्देषु श्वासरोधिषु २१८
तदर्थं सममच्छिन्नमाकृष्योदानसंयुते
मनस्यभ्युत्थिते तस्मिन्नैश्चेष्ट्यं सोढुमक्षमः २१९
सममध्ये पुनः प्राणः स्वांशेनैव पतत्यसौ
तस्माद्विच्छिद्यते तत्र प्राणसंघट्टनात्समः २२०
छिन्नधारो भवत्याशु स्वस्थानान्तर्गतश्च सः
सद्यस्तत्त्वक्तिरोधत्ते प्राणोदानौ तु पूर्ववत् २२१
विचेष्टेते तदा ताभ्यां महाञ्छ्वासः प्रजायते
भूयो मनःप्रयोगेन शब्दः सम्पद्यते तथा २२२

ध्वनिभेदाः

कण्ठाकाशगतः कार्यः शब्द एव ध्वनिः स्मृतः
नादः श्वासो हकारश्चेत्येवं त्रेधा ध्वनिर्भवेत् २२३
कण्ठे तु संवृते नादः श्वासः स्याद्विवृते सति

मध्यस्थे तु हकारः स्याद्वर्णप्रकृतयश्च ताः २२४

तज्जातवर्णाः

नादजाः स्वरघोषाः स्युर्हचतुर्था हकारजाः
अघोषाः श्वासजास्तत्र श्वासो द्वेधाल्पको महान् २२५
प्रथमाश्च तदन्ये च वर्णा अल्पमहद्भवाः

वर्णानां स्थानकरणविवेकः

अचां स्थानमुपश्लेषो यत्रान्याङ्गस्य तन्यते २२६
तदङ्गं करणं स्थानसमीपे नीयते च यत्
यदङ्गं स्पृश्यतेऽङ्गेन हलां स्थानं तदिष्यते २२७
अङ्गेन स्पृश्यते स्थानं येन तत्करणं हलाम्
संहितायामचो नित्यं यत्राव्यञ्जनपूर्वकाः २२८
भवन्ति तेषां स्थानोक्तौ पूर्वं कराठेति संवदेत्
अकारोच्चारणे चौष्ठौ हनूनात्युपसंहृतौ २२९
कार्यौ तु दीर्घप्लुतयोर्न चातिविवृता इमे
उपश्लेष्यमिवर्णोक्तौ जिह्वामध्यं तु तालुनि २३०
ओष्ठावुवर्णे दीर्घौ स्त उपश्लेषयुतौ तथा
पृथगोष्ठोपसंहारो नार्धमात्रान्तरे भवेत् २३१
एकमात्रान्तरत्वस्य स्यात्तु सर्वत्र सम्भवे
ऋवर्णे लृति च स्यातामोष्ठौ नात्युपसंहृतौ २३२
हनू अत्युपसंहार्ये जिह्वाग्रं बर्स्वके भवेत्
एकारेऽव्यञ्जने जिह्वाप्रान्तावीषद्युतोष्ठकौ २३३
करणं तालु तु स्थानमतिश्लिष्टहनूर्ध्वयुक्

सव्यञ्जनेऽस्मिन् करणमीषच्छ्लिष्टोष्ठयुग्भवेत् २३४
जिह्वामध्यं स्थानमतिश्लेषवद्धनुतालुकम्
हनू अनतिविश्लेषे ओष्ठौ चात्युपसंहृतौ २३५
दीर्घौ च भवतस्तत्र त्वोकारोच्चारणे सति
अणुस्त्वादावदेदोतोरन्त्ये स त्र्यणुकस्त्विदुत् २३६
ऐकारौकारयोरादावकारस्त्वर्धमात्रिकः
इवर्णोवर्णयोः शेषौ स्यातामध्यर्धमात्रिकौ २३७
ऐकारौकारावयवेष्वदिदुत्सु यथाक्रमम्
अदिदुत्स्थानकरणप्रयत्ना एव नान्यथा २३८
एदोतोरदिदुत् स्वल्पोऽप्यत्र न श्रूयते पृथक्
नातोऽस्ति तेषां धर्मोऽस्य किन्त्वेत्वं त्वोत्वमेव हि २३९
ऐदौतोराद्यकारस्य करणीभवदोष्ठकः
संवृताख्य इति प्राहुर्वर्णक्रमविचक्षणाः २४०
उच्चारणे कवर्गस्य हनूमूलं स्पृशेद्बुधः
जिह्वामूलेन चोरुक्तौ जिह्वामध्येन तालु च २४१
जिह्वाग्रेण टवर्गे तु प्रतिवेष्ट्य शिरः स्पृशेत्
जिह्वाग्रतस्तवर्गे च दन्तमूलेष्वधस्तथा २४२
अधरेणोत्तरोष्टं तु पवर्गोच्चारणे स्पृशेत्
जिह्वामध्यस्य पार्श्वाभ्यां तालु योच्चारणे स्पृशेत् २४३
जिह्वाञ्चलस्य मध्येन दन्तमूलोपरि क्रमात्
आसन्नमत्यासन्नं च प्रदेशं रलयोः स्पृशेत् २४४
अधरोष्ठाग्रभागेन बाह्येनोर्ध्वदतः स्पृशेत्

ओष्ठ्यस्वरान्तरस्थे वे तद्भिन्ने त्वान्तरेण चेत् २४५
जिह्वामूलीयपूर्वाणां हभिन्नानां तथोष्मणाम्
कवर्गादिषु यत्स्थानं तदेव स्युर्यथाक्रमम् २४६
कारणानां तु यत्तेषां मध्यं तु विवृतं भवेत्
विसर्गस्य च हस्य स्यात्स्थानं च करणं गळः २४७
उरो हस्योत्तमान्तस्स्थापरत्वे स्यात्तु तद्द्वयम्
वर्गान्त्या नासिकामात्रस्थानका हात्परेऽपरे २४८
मुखावयवनासिक्या नासिका नस्विकासतः

इत्येकादशोऽध्यायः

वर्णानां प्रयत्नभेदाः

प्रयत्नाः पञ्चधा ज्ञेयाः वर्णानां संवृतादयः २४९
संवृतो विवृतः स्पृष्ट ईषत्स्पृष्टोऽतिपूर्वकः
संवृतोऽकारमात्रस्य प्रयत्नः परिकीर्तितः २५०
प्रयत्नो विवृतोऽन्येषां स्वराणामूष्मणामपि
स्पर्शेषु स्पष्टतान्तस्स्थास्वीषत्स्पृष्टत्वमीरितम् २५१
द्वितीयाश्च चतुर्थाश्चाप्यतिस्पृष्टप्रयत्नजाः
अतिस्पृष्टे चतुर्थानां न्यूनत्वं किञ्चिदिष्यते २५२

देवतालक्षणम्

देवता वेदवर्णानां वाय्वग्निक्ष्मेन्दुभानवः
यशकारावेदवर्णौ प्रथमा वायुदेवकाः २५३
आग्नेया ऐदिवर्णौ च द्वितीयाश्च रसावपि
उवर्ण ओत्तृतीयाश्च हलौ स्युर्भूमिदेवकाः २५४

ऋवर्ण औच्चतुर्थाश्च वळौ चान्द्रमसाः स्मृताः
लृकारोत्तमशाः सौर्या नेतरेषां तु देवताः २५५

जातिलक्षणम्

वर्गप्रथमवर्णाश्च स्वराः स्युर्ब्रह्मजातयः
क्षात्रा द्वित्रितुरीयाः स्युर्विशोऽन्तस्स्थोत्तमा अपि २५६
शूद्रा ऊष्मविसर्गानुस्वाराः स्युरिति निश्चिताः

इति द्वादशोऽध्यायः

वर्णसंज्ञा

अचः स्वरा व्यञ्जनानि स्पर्शान्तस्स्थोष्मणो हलः २५७
अघोषघोषवद्वर्गप्रथमाद्युत्तमादयः
ह्रस्वदीर्घप्लुता भक्तिकम्परङ्गप्लुता यमः २५८
विसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयादयस्तथा
अनुस्वरादयश्चैते वर्णसंज्ञा इति स्मृताः २५९

उदात्तादीनां देवतानियमः

सूर्याग्निचन्द्रवसुधाश्चत्वारश्च क्रमादिह
धृतानुदात्तस्वारोच्चस्वराणां देवता स्मृताः २६०

जातिः

उच्चनीचस्वारधृताः स्वराश्चत्वार एव च
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा आसन् जात्या क्रमादिह २६१

गुणलक्षणम्

सात्विकः स्याद्गुणेनोच्चः स्वरितो राजसः स्मृतः
द्वौ तामसगुणौ स्यातामनुदात्तधृतावपि २६२

हस्तस्वरविन्यासलक्षणम्

यः स्वरन्यासकृद्विद्वान् स आसीनस्त्वतन्द्रितः
कृत्वा गोकर्णवद्धस्तं दक्षिणं दक्षजानुनि २६३
क्रमात्स्वरेषु हस्ते च मनो दृष्टिं निवेश्य च
यथाशास्त्रं स्वरन्यासमङ्गुष्ठाग्रेण विन्यसेत् २६४
तदा यद्यागतः पूज्यो गुरुर्वा देवतापि वा
प्रणम्याथ न्यसेत्तिष्ठन् कृत्वा नाभिसमं करम् २६५
यदि तैरभ्यनुज्ञातः सोऽभ्यासकरणे सति
आसीन एव कुर्वीत स्वरन्यासं यथाविधि २६६
उदात्तं निर्दिशेन्न्यासे तर्जनीमध्यपर्वणि
नीचं कनिष्ठिकादौ च मध्यमामध्यमे धृतम् २६७
स्वारं चानामिकान्त्ये तु सर्वत्रैवं विनिर्दिशेत्
यः स्वरः स्यात्पृथग्भक्तेः स्वरेखास्थानमाप्नुयात् २६८
स्याद्यत्रोच्च इव स्वारः स्यात्तदूर्ध्वस्थितश्च यः
क्रमादनामिकायास्तौ विन्यसेन्मध्यमान्त्ययोः २६९
आद्यन्त्यांशौ स्वारकम्पे यौ स्यातां स्वारनीचकौ
अनामिकान्त्यादिमयोस्तौ न्यसेद्द्वावपि क्रमात् २७०
ततश्चोदात्तकम्पे तु यावुच्चनीहतौ च तौ
मध्याद्ययोः प्रदेशिन्याः क्रमात्सन्निर्दिशेदपि २७१
विरामे व्यञ्जनं यत्तदुच्चारणवशात्क्वचित्
स्वरान्तरश्रुतिं सम्यक्स्वतन्त्रमिव चाप्नुयात् २७२
तथापि तस्य विन्यासे पृथक्स्थानं न निर्दिशेत्

स्वरविन्यासफलम्

य एवं स्वरवर्णार्थाञ्छास्त्रदृष्ट्यानुचिन्तयन् २७३
स्वरन्यासक्रमेणैव सह वेदमिमं पठेत्
स पूतः सर्ववेदैश्च परं ब्रह्माभिगच्छति २७४

अङ्गाद्यवस्था

गात्रदैर्घ्यं ध्वनेर्दार्ढ्यं कण्ठाकाशाणुता तथा
तिस्रोऽवस्था इमाः शब्दमुच्चैः कुर्वन्ति तत्र तु २७५
ह्रस्वता या च देहस्य मृदुता च ध्वनेश्च या
महत्ता कण्ठखस्यैता नीचैः कुर्वन्ति शब्दकम् २७६

षड्जादिस्वरनिरूपणम्

नीचात् षड्जर्षभौ जातावुच्चाद्गान्धारमध्यमौ
निषादः पञ्चमश्चैव धैवतश्च त्रयः स्वराः २७७
स्वरितप्रभवास्तेषां पुनस्तत्कारणक्रमः
नित्याभिनिहतक्षैप्रा निषादस्वरहेतवः २७८
हतश्लिष्टावुभौ स्यातां पञ्चमस्वरहेतुकौ
तैरोव्यञ्जनवृत्ताभ्यां जायते धैवतस्वरः २७९
दीर्घह्रस्वानुदात्ताभ्यां जातौ षड्जर्षभावुभौ
उदात्तप्रचयाभ्यां तु गान्धारो मध्यमस्तथा २८०
रौति क्वणत्यजा क्रौञ्चो गान्धारं मध्यमं क्रमात्
केकारुतसमः षड्ज उक्षा रौत्यृषभस्वरम् २८१
निषादं बृंहते कुम्भी पिकः कूजति पञ्चमम्
हयहेषातुल्यरूपं संविद्याद्धैवतस्वरम् २८२

इति त्रयोदशोऽध्यायः

उदात्तादिस्वरोत्पत्तिस्थानम्

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः
स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वाङ्गे प्रचयः स्मृतः २८३

वेदाध्ययनफलम्

अङ्गमात्रादयो धर्माः पूर्वमेवोदिताश्च ये
तान्सर्वान्वर्णसारेऽस्मिन् तत्र तत्र प्रयोजयेत् २८४
एवं सलक्षणं वेदं योऽधीतेऽध्यापयत्यपि
न तत्कल्पसहस्रैश्च गदितुं शक्यते फलम् २८५

वेदमहिमा

वेद एव परो धर्मो वेद एव परं तपः
वेद एव परं ब्रह्म सर्वं वेदमयं जगत् २८६
तस्माच्छ्रेयः परं प्राप्तुं विधिनैव गुरोर्मुखात्
अध्येतव्योऽखिलैर्विप्रैरेष धर्मः सनातनः २८७
धर्मेण य इमां ब्राह्मीं विद्यां शिष्याय बोधयेत्
नन्दन्ति देवताः सर्वास्तं विप्रं नाविशेद्भयम् २८८

अध्ययनरहितदोषः

यो हित्वा ब्राह्मणो वेदानन्यग्रन्थे प्रवर्तते
ब्रह्मत्यागी स विज्ञेयः कर्मशूद्र इति स्मृतः २८९
वेदहीनस्य विप्रस्य सर्वशास्त्रप्रगल्भता
वस्त्रहीनस्य देहस्य सर्वभूषणता यथा २९०
यो निराकृतिना विप्रः स जग्धिं कुरुते यदा

स विप्रस्तु तदाप्नोति सुरापानफलं ध्रुवम् २९१
तदानिराकृतिः सोऽयं लभते पावनं परम्
तस्मान्निराकृतेः पापं न कुर्यात्पङ्क्तिभोजनम् २९२

निराकृतिः अध्ययनरहित इत्यर्थः

वेदांश्च श्रोत्रियं ब्रह्म ये के दूष्यन्ति मानवाः
ते घोरं नरकं प्राप्य जायन्ते भुवि सूकराः २९३

साङ्गवेदाद्ध्ययनफलम्

वेदरूपविलसत्परात्परं ये पठन्ति विधिना द्विजोत्तमाः
ते त्रिवर्गमिह चानुभूय तच्छाश्वतं पदमवाप्नुयुः परम् २९४

इति चतुर्दशोऽध्यायः

इत्यात्रेयशीक्षामूलं सम्पूर्णम्

Chakraborty, Deepro, *Ātreya Śīkṣā: A Śikṣā of the Taittirīya School*, (New Delhi: DK Printworld, 2015, 279 pp.

Aithal, K.P., *Veda-Lakṣaṇa: Vedic Ancillary Literature, a descriptive bibliography*, (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1993), #141 Ātreya Śikṣā (3), found in the following two manuscripts:

Hamburg Staats-Universitaet Bibliothek (codice Palmblaetter III 8/133).

Tirupati SVUORI 618 (3792c). PL. Gr., in *An Alphabetical Index of Sanskrit, Telugu and Tamil Manuscripts in the Śri Venkateswara University Oriental Research Institute Library, Tirupati,* (Tirupati: Sri Venkateswara Oriental Research Institute, 1956). iv, 369 pp.